Journal of Codicology and manuscript research
On behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN
ISSN : 2783-4913 E-ISSN : 2821-1677
Studies | Original Paper | Report and Review

A comparative study of the decorative elements of Manichaean manuscripts with the Qur'an of the Abbasid period (chesterbeattie library, No. 1411)

Elaheh Panjehbashi[1] Zeinab Mohammadjani Divkolaei[2]

Submited: 2025-12-17 Revised: 2026-02-25 Accepted: 2026-05-04 Published: 2026-09-23 pp.218-254

Abstract

The Manichaean manuscripts and the Abbasid Qur'an (Chester Beatty Library, No. 1411) are among the most prominent examples of book art in the Manichaean and Islamic religious traditions. Manichaean manuscripts, rooted in the mystical beliefs of Manichaeism, exhibit a distinctive structure in writing and decoration. These texts showcase visual and spiritual creativity through the use of alternating red and black scripts to distinguish paragraphs, unique punctuation marks (such as dots at the beginning and end of sentences), intricate floral motifs, elaborate marginal decorations, and the application of gold to symbolize the concepts of light and darkness. In contrast, the Chester Beatty Qur'an, a distinguished example from the Abbasid period, embodies the characteristics of Islamic art with its angular Kufic calligraphy, geometric and floral illuminations, and emphasis on the majesty of the divine word. This study aims to achieve three distinct objectives by examining various aspects of Manichaean manuscripts: first, to describe the writing style of Manichaean texts; second, to analyze the decorative elements present in these manuscripts; and third, to explore the influence of Manichaean book art and writing styles on the Abbasid Qur'an. The research questions are as follows: What was the writing structure of Manichaean manuscripts, and which elements were used for decoration and to what purpose? Did the Manichaean tradition of book art influence the decoration style of Islamic Qur'ans, particularly the Abbasid Qur'an of the Chester Beatty Library? Which elements of Manichaean book art are evident in the Abbasid Qur'an (Chester Beatty Library, No. 1411)? Employing a descriptive-analytical method with a comparative approach, this study examines the decorative elements of these two traditions in terms of form and function. The findings reveal that Manichaean manuscripts adhere to specific writing conventions, including the use of alternating scripts, consistent punctuation, and rich decorations such as floral motifs, multilayered marginal designs, and gold to emphasize mystical concepts. A comparative analysis with the Abbasid Qur'an demonstrates shared elements, including the use of gold, floral motifs, intricate marginal decorations, elongated script, and certain punctuation marks. These commonalities,

١. Corresponding Author, Department of Painting, Faculty of Arts, Alzahra University, Tehran, Iran.
Email: e.panjehbashi@alzahra.ac.ir
٢. M. A, of Painting Department, Faculty of Arts, Alzahra University, Tehran, Iran.
Email: zeinabmohammadjanii@gmail.com.

particularly in floral illuminations and the symbolic use of gold, indicate the influence of the Manichaean tradition on the development of Islamic book art. This study highlights the significant role of the Manichaean tradition in shaping the visual and decorative features of Abbasid Qur'ans, particularly the Chester Beatty Qur'an, and underscores the importance of cultural interactions in Islamic art.

Keywords: Manuscripts, Qur'anic manuscripts, Manichaean, Abbasid, book decoration.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial License, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.
© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

References:

1. Alizadeh Birjandi, Z, Malekzadeh, E, Naseri, A (2025). Marginal Annotation in Manuscripts from Functional and Content Aspects Study Case: Translated Manuscripts, *Journal of codicology and manuscript research*, vol-4, Issue-1, pp.5-38.
2. Blair. S (2006). *Islamic Calligraphy*, Cairo: Tha American University in CairoPress.
3. Bloom, J (2001). Paper Before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World. New Haven: Yale University Press.
4. Chester Beatty Library (n.d.). Qur'an, Abbasid period, is 1411. Dublin: The Chester Beatty Library.
5. Déroche. F (2006). The Abbasid Tradition: Qur'ans of the 8th to the 10th Centuries AD. London: Nour Foundation in association with Azimuth Editions.
6. Esin. E (1963). *Two Miniatures from the Collections of Topkapi*, Ars Orientalis, Uni Versity ofMichigan.
7. Ettinghausen. R & Grabar. O (1987). The Art and Architecture of Islam. Yale University.
8. Everson. M, Meisterernst. D, Pournader. R & Afshar. Sh (2011). *Second revised proposal for encoding the Manichaean script in the SMP of the UCS.* Liaison Contribution, For consideration by JTC1/SC2/WG2 and UTC.
9. Grabar, O (1987). The Formation of Islamic Art. New Haven: Yale University Press.
10. Gulácsi. Z (2016). *Mani's Pictures: the didactic images of the Manichaeans from Sasanian Mesopotamia to Uygur Central Asia and Tang-Ming China*, Boston: Brill.

11. Gulácsi. Z (2005). *Mediaeval Manichaean Book Art: A Codicological Study of Iranian and Turkic Illuminated Book Fragments from 8th–11th Century East Central Asia*, Boston: Brill.
12. Gulácsi. Z (1997). *Identifying the Corpus of Manichaean Art Among the Turfan Remains*, Emerging From Darkness: Studies in the Recovery of Manichaean Sources, Edited by Paul Mirecki and Jason BeDuhn, Brill, Leiden, New York, Koln; Iranica, Manichean Art, see: Gulacsi, 2008.
13. Lieu. S (1992). Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China, Manchester University.
14. Shimmel. A (1992). Islamic Calligraphy, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series, *Islamic Calligraphy*. Vol. 50, No. 1, pp. 1+3-56.
15. Wang. Sh (2024). *The Functions of Manuscripts for the Turfan Manichaean Community (9th-11th Centuries).* zur Erlangung des Grades des Doktors der Philosophie (Dr. phil.) an der Fakultat für Geisteswissenschaften der Universitat Hamburg.
16. URL1: https://id.smb.museum/object/458319/fragment-manich%C3%A4isches-buchblatt-r%C3%BCckseite-bema-fest
17. URL 2: https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Is_1411/13/LOG_0000/
18. URL 3: https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Is_1411/17/LOG_0000/
19. URL 4: https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Is_1411/14/LOG_0000/
20. URL 5: https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Is_1411/26/LOG_0000/
21. URL 6: https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Is_1411/28/LOG_0000/
22. URL 7: https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Is_1411/12/LOG_0000/
23. URL 8: https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Is_1411/31/LOG_0000/
24. URL 9: https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Is_1411/15/LOG_0000/

Journal of Codicology and manuscript research
On behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677
Studies | Original Paper | Report and Review

مطالعهٔ تطبیقی عناصر تزئینی نسخه‌های خطی مانوی با قرآن دورهٔ عباسی (کتابخانهٔ چستربیتی، شمارهٔ ۱۴۱۱)

الهه پنجه باشی[۱] زینب محمدجانی دیوکلائی[۲]

از صفحه ۲۱۸ تا صفحه ۲۵۴ تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۲۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

چکیده

نسخه‌های خطی مانوی و قرآن عباسی (کتابخانهٔ چستربیتی به شمارهٔ ۱۴۱۱) از برجسته‌ترین نمونه‌های هنر کتاب‌آرایی در سنت‌های دینی مانوی و اسلامی به شمار می‌روند. نسخه‌های خطی مانوی، که ریشه در باورهای عرفانی مانویت دارند، از ساختاری متمایز در نگارش و تزئین برخوردارند. این متون با استفاده از خطوط متناوب قرمز و مشکی برای تمایز پاراگراف‌ها، علائم نگارشی خاص (مانند نقطه‌گذاری در ابتدا و انتهای جمله‌ها)، نقوش گیاهی پیچیده، حاشیه‌آرایی‌های غنی و کاربرد طلا برای تجلی مفاهیم نور و تاریکی، خلاقیت بصری و معنوی را به نمایش می‌گذارند. در مقابل، قرآن چستربیتی، به‌عنوان نمونه‌ای شاخص از دوره عباسی، با خوشنویسی کوفی زاویه‌دار، تذهیب‌های هندسی و گیاهی و تأکید بر جلال کلام الهی، ویژگی‌های هنر اسلامی را متبلور می‌سازد. مقالهٔ حاضر با بررسي جوانب مختلف نسخه‌های خطی مانوی، می‌کوشد سه هدف جداگانه را تأمین کند. نخست بیان شیوهٔ نگارش متون مانوی و دوم بررسی نشانه‌های تزئینی موجود در نسخه‌های خطی مانوی و سوم آنکه تأثیرگذاری شیوهٔ کتاب‌آرایی و نوشتار مانوی بر قرآن دورهٔ عباسی است. سؤال‌های پژوهش بدین شرح مطرح می‌گردند: ساختار نوشتاری نسخه‌های خطی مانوی چگونه بوده و از چه عناصری با چه هدفی برای تزئین بهره می‌گرفتند؟ آیا هنر کتاب‌آرایی مانوی بر شیوهٔ تزئین قرآن‌های دوره‌های اسلامی به ویژه قرآن عباسی کتابخانهٔ چستربیتی تأثیر گذاشته است؟ کدام عناصر از هنر کتاب‌آرایی مانوی در قرآن عباسی (کتابخانهٔ چستربیتی به شمارهٔ ۱۴۱۱) دیده می‌شود؟ این پژوهش با روش توصیفی- تحلیلی و با رویکردی تطبیقی، عناصر تزئینی این دو سنت را از منظر فرم و کارکرد مقایسه می‌کند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که نسخه‌های خطی مانوی از قواعد مشخصی در نگارش بهره می‌برند، از جمله استفاده از خطوط متناوب، علائم نگارشی منظم و تزئینات غنی مانند

۱.نویسنده مسئول دانشیار گروه نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران .رایانامه: e.panjehbashi@alzahra.ac.ir
۲.کارشناس ارشد گروه نقاشی،، دانشکده هنر، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران .رایانامه: zeinabmohammadjanii@gmail.com

نشریه علمی پژوهشهای نسخه شناسی و تصحیح متون
وابسته به انجمن علمی تحقیق،و تصحیح نسخه های خطی ایران
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677
اخبار و گزارشها | مقالات علمی | مطالعات

نقوش گیاهی، حاشیه‌آرایی‌های چندلایه و کاربرد طلا برای تأکید بر مفاهیم عرفانی. بررسی تطبیقی این متون با قرآن عباسی آشکار می‌سازد که عناصری چون استفاده از طلا، نقوش گیاهی، حاشیه‌آرایی‌های پیچیده و برخی علائم نگارشی در هر دو سنت مشترک هستند. این اشتراکات، به‌ویژه در تذهیب‌های گیاهی و کاربرد نمادین طلا، نشان‌دهندهٔ نفوذ سنت مانوی در تکامل هنر کتاب‌آرایی اسلامی است. این پژوهش نقش برجسته سنت مانوی را در شکل‌گیری و توسعه ویژگی‌های بصری و تزئینی قرآن‌های دوره عباسی، به‌ویژه قرآن چستربیتی، برجسته می‌سازد و بر اهمیت تعاملات فرهنگی در هنر اسلامی تأکید می‌کند.

کلیدواژه: نسخه‌های خطی، قرآن‌های خطی، مانوی، عباسی، کتاب‌آرایی.

Cite this article: Elaheh Panjehbashi. Zeinab Mohammadjani Divkolaei. (2026). A comparative study of the decorative elements of Manichaean manuscripts with the Qur'an of the Abbasid period (chesterbeattie library, No. 1411). Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). Vol-5, Issue-2, 218-254. https://doi.org/10.22034/crtc.2026.253712

۱. مقدمه

هنر کتاب‌آرایی، به عنوان یکی از جلوه‌های خلاقیت بصری در تمدن باستانی و اسلامی، نه تنها ابزاری برای انتقال مفاهیم فرهنگی و دینی، بلکه بازتاب دهندهٔ تعاملات پیچیده بین سنت‌های هنری مختلف است. نسخه‌های خطی مانوی و قرآن عباسی (کتابخانهٔ چستربیتی به شماره ۱۴۱۱)، دو نمونهٔ برجسته از هنر کتاب آرایی هستند که هرکدام ویژگی‌های خاصی را در تزئینات بصری و کارکردهای آن در دو سنت دینی مختلف به نمایش می‌گذارند. نسخه های خطی مانوی، با نقوش گیاهی، هندسی و انتزاعی، استفادهٔ نمادین از طلا، علائم نگارشی و خوشنویسی متنوع، الگویی مناسبی برای تزئین و تذهیب و نگارش کتاب مقدس قرآن بوده است. مقالهٔ حاضر با بررسي جوانب مختلف نسخه‌های خطی مانوی، می‌کوشد سه هدف جداگانه را تأمین کند. نخست بیان شیوهٔ نگارش متون مانوی و دوم بررسی نشانه‌های تزئینی موجود در نسخه‌های خطی مانوی و سوم آنکه تأثیرگذاری شیوهٔ کتاب‌آرایی و نوشتار مانوی بر قرآن دورهٔ عباسی است. سؤال‌های پژوهش بدین شرح مطرح می‌گردند: ساختار نوشتاری نسخه‌های خطی مانوی چگونه بوده و از چه عناصری با چه هدفی برای تزئین بهره می‌گرفتند؟ آیا هنر کتاب‌آرایی مانوی بر شیوهٔ تزئین قرآن‌های دوره‌های اسلامی به ویژه قرآن عباسی کتابخانهٔ چستربیتی تأثیر گذاشته است؟ کدام عناصر از هنر

نشریه علمی پژوهشهای نسخه شناسی و تصحیح متون
وابسته به انجمن علمی تحقیق،و تصحیح نسخه های خطی ایران
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677
اخبار و گزارشها | مقالات علمی | مطالعات

کتاب‌آرایی مانوی در قرآن عباسی (کتابخانهٔ چستربیتی، شمارهٔ ۱۴۱۱) دیده می‌شود؟ این مقاله، با رویکردی تطبیقی، به بررسی دقیق عناصر تزئینی این دو سنت، شامل فرم، خوش نویسی، رنگ، نقوش گیاهی و هندسی، علائم نگارشی آن‌ها می‌پردازد تا ضمن شباهت‌های آن‌ها، نقش هنر کتاب‌آرایی مانوی را در تزئینات قرآن عباسی روشن سازد. شواهد تاریخی نشان می‌دهند که در دوره عباسی، به‌ویژه در بغداد، هنرمندان ایرانی با پیشینه ساسانی و مانوی در کارگاه‌های کتاب‌آرایی فعالیت داشتند و تکنیک‌های تزئینی مانند نقوش گیاهی و کاربرد طلا را به هنر اسلامی منتقل کردند این حضور، تأثیر سنت مانوی بر نگارش و تزئین قرآن‌های اولیه اسلامی را تقویت می‌کند(Ettinghausen & Grabar, 1987: 47). بدین ترتیب ضرورت و اهمیت تحقیق حاضر در این است که عناصر تزئینی در نسخه‌های مانوی و قرآن عباسی نشان دهندهٔ تبادلات فرهنگی و اجتماعی، اعتقادات دینی و زیبایی شناسی هر سنت است و کارکرد این عناصر با توجه به باورهای دینی هر سنت بستگی دارد. بررسی این عناصر تزئینی در دو سنت (مانوی و اسلامی)، درک عمیق‌تری از چگونگی تکامل هنر کتاب‌آرایی در بستر تعاملات دینی و فرهنگی فراهم می‌کند.

۱-۱- پیشینه پژوهش

محققان بسیاری در مورد شیوهٔ هنر کتاب‌آرایی مانوی تحقیق کرده‌اند؛ اما به صورت کلی و به برخی نکات تکراری اشاره کرده‌اند. در این پژوهش سعی شده با نگاهی ریزبینانه به جزئیاتی اشاره شود که دیگر محققین آن را بررسی نکرده‌اند. در مورد تطبیق متون مانوی با قرآن کریم نیز تحقیقاتی صورت گرفته، اما هیچ‌کدام به تطبیق متون مانوی با قرآن عباسی از کتابخانه چستربیتی نپرداخته‌اند. در واقع این قرآن تا به حال مورد بررسی قرار نگرفته است. همین موضوع ضرورت و نوآوری پژوهش حاضر را نشان می‌دهد. از میان کتب، مقالات و پایان‌نامه‌های ایرانی و خارجی که در باب پژوهش حاضر تحقیقاتی انجام داده‌اند افرادی چون شیرازی و صادقپور فیروزآبادی (۱۳۹۱) در مقاله ایی با عنوان « بررسی تأثیر تزیینات نگاره‌های بازمانده از مانویان در تزیین قرآن‌های قرون اولیه اسلامي موجود در موزه قرآن امام رضا (ع)» تزئینات نگاره‌های مانوی را با قرآن‌های قرون اولیه در موزه امام رضا را مورد تطبیق و بررسی قرار داده‌اند. لطیف پور (۱۳۹۸) در مقاله خود با عنوان «تأثیر هنر کتاب‌آرایی مانوي بر هنر نگارش قرآن‌ها در قرون اولیه اسلام در ایران» به برخی از تزئینات به کار رفته در متون مانوی پرداخته و تأثیرات آن‌ها بر قرآن‌های قرون اولیه اسلامی اشاره کرده است. میرزایی (۱۳۹۹). در مقاله خود با عنوان « هنر مانوي: نگاهي به یافته‌های قدیم و جدید و اهمیت نگرش‌های گوناگون در مطالعه هنر مانوي» در بخشی از مقالهٔ خود به شیوهٔ نوشتاری و جنس کتاب‌های

مانوی پرداخته است. کریمی نیا (۱۳۹۹) در مقالهٔ خود با عنوان « نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی (۱۰)؛ قرآن کوفي ۴۲۸۹ در موزهٔ ملي ایران، و دیگر پارهٔ مسروقهٔ آن در موزهٔ پارس (شیراز): طغیان علیه "کتابت پیوسته" در قرآن نویسي کوفي» به علائم نگارشی در قرآن‌های کوفی پرداخته است. در بین پژوهشگران خارجی Gulácsi (2005) در کتاب خود با عنوان Mediaeval Manichaean Book Art: A Codicological Study of Iranian and Turkic Illuminated Book Fragments from 8th–11th Century East Central Asia نوع جنس کتب، نوع صحافی و ساختار نوشتاری متون مانوی را بررسی و عناصر تزئینی به کار رفته در متون را نام برده است. Déroche (2006) در کتاب خود با عنوان The Abbasid Tradition: Qur'ans of the 8th to the 10th Centuries AD. به نسخه‌های قرآنی سده‌های نخستین اسلامی پرداخته است. کتاب او درباره قرآن‌های عباسی، دقیق‌ترین تحلیل را از ساختار تزئینی، خط، صفحه‌آرایی و تحول زیبایی‌شناسی قرآن های اولیه اسلامی ارائه می‌دهد. Blair (2006) در کتاب خود با عنوان Islamic Calligraphy روند تحول تزئین در قرآن‌های اولیه را بررسی کرده و نسخه‌های عباسی را نقطه عطف این تحول می‌داند. Everson & others (2011) در مقاله ایی با عنوان Second revised proposal for encoding the Manichaean script in the SMP of the UCS به بررسی خط مانوی و تمام علائم نگارشی و کاربرد آن‌ها در متون مانوی پرداخته‌اند. Wang (2024) در پایان‌نامهٔ خود با عنوان The Functions of Manuscripts for the Turfan Manichaean Community (9th-11th Centuries). به بررسی خط‌های نوشتاری مانوی و معنای آن‌ها پرداخته است. آنچه موضوع پژوهش حاضر را از دیگر پژوهش‌ها متمایز می‌کند، معرفي تعداد بیشتري از عناصر تزئيني و کارکرد آن‌ها در نسخه‌های خطی مانوی و تطبیق آن‌ها با قرآن عباسی از کتابخانه چستربیتی است، که تاکنون این قرآن مورد بررسی پژوهشگران قرار نگرفته است. در مجموع در این پژوهش سعي شده با بهره‌گیری از منابع مرتبط، تحلیل و استدلال شخصي و تجزیه و تطبیق تصاویر به تحلیل علمي این موضوع پرداخته شود.

۲-۱- روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کیفی و مبتنی بر روش توصیفی-تحلیلی با رویکردی تطبیقی است. شیوه گردآوری اطلاعات از طریق مطالعه منابع کتابخانه‌ای، اینترنتی و آرشیوهای دیجیتال موزه برلین و کتابخانه چستربیتی انجام شده است. ابزار گردآوری اطلاعات شامل فیش‌برداری، یادداشت‌برداری، مطالعه و مشاهده دقیق نمونه‌ها بوده و اصول و قواعد تجسمی به‌کاررفته در ویژگی‌های ظاهری نمونه‌ها تحلیل و بررسی شده‌اند. نمونه‌های مورد تحلیل به‌صورت هدفمند و بر اساس معیارهای زیر انتخاب شده‌اند: ۱) تطابق با اهداف تحقیق از نظر ویژگی‌های تجسمی و ظاهری؛

۲) دسترسی‌پذیری اطلاعات در منابع معتبر کتابخانه‌ای و دیجیتال؛ ۳) کیفیت و وضوح داده‌های بصری و متنی برای تحلیل دقیق. جامعه آماری این پژوهش شامل مجموعه آثار موجود در آرشیو دیجیتال موزه برلین، کتابخانه چستربیتی و سایر منابع معتبر است که از میان آن‌ها، نمونه‌هایی با ویژگی‌های ذکرشده انتخاب شدند. لازم به ذکر است که موزه مانوی برلین تنها منبع مورد استفاده نبوده و برای اطمینان از جامعیت داده‌ها، منابع متنوع دیگری نیز بررسی شده‌اند.

۲. هنر کتاب‌آرایی مانوی

از اواخر قرن ۱۹ م، کاوشگران باستان‌شناسی غربی به شرق آسیای مرکزی رفتند و حجم عظیمی از نسخه‌های خطی باستانی را به زبان‌های مختلف و انواع نقاشی‌ها را کشف کردند. در اوایل قرن ۲۰ م، یک هیئت اعزامی آلمانی برای اولین بار برخی از بقایای معبد مانوی و نقاشی‌های دیواری را در ویرانه‌های شهر خوچو، غارهای هزار بودا بزکلیک و سایر مکان‌های منطقهٔ تورفان یافتند؛ از آنجا تیم اعزامی آلمانی هزاران تکه نسخ خطی مانوی را بردند و دورهٔ جدیدی از مطالعات مانوی را آغاز کردند. متون تورفان مانوی شناخته شده کنونی عمدتاً به زبان پارسی میانه، اشکانی، سغدی یا اویغوری نوشته شده‌اند و تعداد کمی از آن‌ها به زبان چینی، توچاری و باختری نوشته شده است (Shutao Wang, 2024: 14). مانویان کتاب‌های خود را با آرایه های تزئینی می آراستند و در آن عالی‌ترین گونهٔ خوشنويسي را با استفاده از رنگ و زربرگ به وجود می‌آوردند (کلیم کایت، ۱۳۸۴: ۷۲). از کتاب‌های مصور مانوي نه تنها هيچ كتاب كاملي باقي نمانده است، حتي يک قطعه سالم كامل نيز در دست نداريم و تنها پاره‌هايي از قطعات مختلف با جنس‌ها و سبک‌های گوناگون بر جاي مانده است. تنوع در اندازه و شكل، و نيز گوناگوني در مفاهيم نوشتاري و تصويري، نشان دهنده يك هنر كتاب‌آرايی بسيار پررونق است. نقاشی‌ها عمدتاً بر كاغذ، پوست و ابريشم نقش می‌شده است (Gulácsi, 2005: 59). مانویان در سرزمین‌های تحت حاکمیت اسلامی، به‌ویژه در دوره عباسی، از فضای تسامح نسبی برخوردار بودند که این امر امکان تبادل فرهنگی و هنری با سایر ادیان و فرهنگ‌ها را فراهم کرد. این فضای تسامح به مانویان اجازه داد تا به‌عنوان کاتبان و هنرمندان ماهر در دربارهای اسلامی فعالیت کنند و تکنیک‌های تزئینی خود، به‌ویژه در خوشنویسی، را به هنر اسلامی منتقل کنند (Lieu, 1992: 231-233). این تبادل فرهنگی، که به‌ویژه در استفاده از نقش‌مایه‌های گیاهی و طلاکاری نمود یافت، زمینه‌ساز تأثیر هنر مانوی بر کتاب‌آرایی اسلامی شد. آرایه های تزئینی که در کتاب‌های مذهبی مانویان رواج داشت، در حقیقت صحنه‌ای از نمایش آزاد کردن نور و روشنایی به شمار می‌رفته است، که در این راه مانویان براي نمايش

روشنائی از فلزات گران بهایی چون طلا استفاده می‌کردند، و ادامه این شیوه تزئیني بعدها و به تأثیر از هنر مانوی، در دورهٔ اسلامی در تزئینات آیات قرآنی به کار رفت (تجویدی، ۱۳۵۴: ۳۲- ۳۲). آرایه‌های گیاهي در نسخ خطی مانوي، اغلب فراتر از عنوان می‌رود و همهٔ حواشی آن را گل و برگ فرا می‌گیرد و این شِگردي بود که در سُنن هِلني که تزیین اروپا و آسیاي غربي را در سِیطره خود داشت، کاملاً غریب بود. ولي طرح افکنی که هنر مانوی دارد، وارد هنر کتاب‌آرایی ایران شده بود (هامبی، ۱۳۸۹: ۱۱). اصطلاحات سنتي تذهیب مانند مینیاتور، حروف ابتدایي و حاشیه‌ها در هنگام مطالعهٔ هنر کتاب‌آرایی مانوي چندان مناسب به نظر نمی‌رسند، اما گاه ناچار به استفاده از آن‌ها هستیم (Gulácsi, 1997: 191).

۳. ویژگی‌های نسخه‌های خطی مانوی

بخش بزرگ‌تر قطعات هنر مانوي را تکه‌های کاغذي می‌سازد؛ قطعاتي که از نسخه‌های مُذَهّب به دست آمده و برخي از آن‌ها داراي نگاره‌های پیکردار است (نگاره‌های پیکردار همسو با جهت نوشته نیست) (تصویر ۱). اگرچه چیزي از کتاب‌های سالم مانوي، که دربرگیرندهٔ تکه‌های نگاره دار بوده، به دست نیامده، شماري از ویژگی‌ها زبان گویاي کتاب‌های هنري مانوي با ویژگی‌های نسخه پردازانهٔ منحصر به فرد است (میرزایی، ۱۳۹۹: ۲۷). با توجه به همین بازمانده‌ها می‌توان دریافت که مانویان بر تهیهٔ کتاب‌های ارزشمند تأکید داشته و مواد گران‌بها و اسلوب ویژه‌ای را به کار می‌برده‌اند. نسخه‌ها از کاغذ و پارچه (ابریشم)، در اندازه‌های گوناگون ساخته و براي اتصال برگ‌ها و کُراسه ها به یکدیگر، عمل جزوبندي با رشته‌های نخ (با دو، چهار یا شش سوراخ جزوبندي، بسته به اندازهٔ جزوه) انجام می‌شده است (تصویر ۲). همچنین، کاغذ براي طومار نگاره پوستَکه، و در دو نمونهٔ استثناي بیرق، الیاف رامي به کار رفته است. در برخي از این برگ نسخه‌ها نشانه‌هایی از وَصّالي افقي و عمودي دیده می‌شود. این عمل نمایانگر کاربرد سنجیده از کاغذ است (میرزایی، ۱۳۹۹: ۲۷). دوبرگی‌ها لزوماً با عمل تا کردن از میانه ایجاد نمی‌شده، بلکه در نمونه‌هایی دو برگ جدا به هم می‌چسبیده و یک دوبرگي را می‌ساخته است. این کتاب‌ها می‌توانستند دست‌کم پانزده دوبرگي را در خود جا دهند (Gulácsi, 2005: 1- 60). برگ‌هایی که اندکي سالم‌تر مانده نشانگر چهار حاشیهٔ سفید است که فاصلهٔ سطح نوشته‌ها و نگاره‌ها در هر صفحه تا عطف و حاشیهٔ زبرین، زیرین و بیروني هم‌اندازه نیست، شاید در این برگ‌ها اصول تناسب طلایي به گونه‌ای ویژه اجرا شده باشد. اطراف ستون متن‌ها را در برخي از قطعات، جدول‌کشی‌های سرخ‌رنگ احاطه کرده است که حدود متن جدول‌ها را مشخص می‌کند، برخي نیز از این جدول‌ها بی‌بهره است. در متن‌های بدون جدول، اولویت بر متن است و نبیگان نگار ریزبینانه از برخورد

با آن دوري می‌جسته است (میرزایی، ۱۳۹۹: ۲۷). بیشتر این قطعات کاغذي به خط مانوي، که از راست به چپ می‌رود و نوآوري خودِ مانی براي ایجاد خطي براي پیام‌رسانی بوده، نوشته شده است؛ خطي که پیوند نزدیکي با خط تدمريِ آرامي و استرانجیلي/ سطرنجیلیِ سُرياني دارد و پیروان ماني براي نوشتن متوني به زبان فارسي میانه، پارتي، سغدي، فارسي نو متقدم، بلخي و ترکي اویغوري از آن بهره می‌برده‌اند در این متون هر دو جنبهٔ خوانایي و زیبایي گرد هم آمده‌اند. دبیران خوشنویس مانوي براي نگارش عنوان متن از روش‌های گوناگوني سود می‌جسته‌اند. آن‌ها عنوان‌های خوشنویسانِ را با قلمي جَلي و نویسه‌هایی کشیده نویسي شده در بالاي قطعه، کم و بیش در میانهٔ حاشیهٔ زبرین، می‌نشانده‌اند. این دبیران خوش ذوق گاهي از اسلوب‌هایی چشمگیر براي آرایش متن در صفحه بهره می‌برده‌اند. برخي را برمی‌شماریم: متون خفی‌نویسی دوستوني، تک‌ستونی، سطرهاي دوتایي، یا گاهي سطرهاي چهار تا شش‌تایی سرخ و سیاهِ یک‌درمیانی که طرحي شطرنجي را در صفحه ایجاد کرده است (تصویر ۳). در میانهٔ برخي از متون عنوان‌های فرعي سرخ، که یا با نشانه‌های سجاوندي یا نقوش تزئیني آذین شده، صفحه را نیز زینت داده است (میرزایی، ۱۳۹۹: ۲۷- ۲۸).

۴. عناصر تزئینی در نسخه‌های خطی مانوی

۱-۴- گل ختایی و نیلوفر آبی: تزئین گیاهي متن نیز از ویژگی‌های هنر مانوي است. آرایه‌های گیاهي در نسخ خطي مانوي اکثراً فراتر از عنوان رفته و همه حواشي آن را گل و برگ فرامی‌گیرد. تزئین که مرکب از شاخه‌های میوه‌های درشت و نوارهاي گیاهي و گل‌های مختلف است هم حالت استخوان‌بندی و چارچوب دارد و هم پس زمینه‌ای براي واژگان شده بدون اینکه با آن‌ها ادغام یافته باشد و یا قسمتي از آن‌ها شود (هامبی و دیگران، ۱۳۸۹: ۲۶- ۲۷). آرایه‌های تزئیني و نقوش ختایي در قالبي آراسته در صفحه چرخیده، گویي وظیفه‌شان ایجاد تعادل بصري بوده است؛ اما نقوشي نیز یافت می‌شود که سبب ساز وزني نامتقارن است که شاید براي ایجاد تمایز میان صفحات نگارین یا براي تأکید بر جلوه‌های ویژه ایجاد شده باشد. در این میان حتي اشکال هندسي ساده و پیچیده در فرمي گره کشي شده به آرایش درست صفحه یاري رسانده است. براي ایجاد تعادل، نبیگان نگار مانوي از قرینه‌سازی‌ها، همانند قرینه لولایي و انتقالی سود جسته است (تصویر ۴) (میرزایی، ۱۳۹۹: ۳۰).

۲-۴- رنگ طلایی: مانویان گاهي عنوان‌ها را با رنگ‌ها و قلم‌های گوناگون اجرا می‌کردند. یکی از پرکاربردترین رنگ‌هایی که برای نوشتن عنوان‌های خود استفاده می‌کردند رنگ قرمز و طلایی بود. آن ها برای به دست آوردن رنگ طلایی از فلز گران‌بهای طلا استفاده می‌کردند (تصویر ۵) (تجویدی، ۱۳۸٦: ۳۱).

۴-۳- گل چند پر: علائم تفکیک کننده با گل در اطراف سر صفحه‌ها یافت می‌شود که از چند خط منحنی تشکیل شده‌اند و به شکلی شبیه گل‌های سه برگی در اطراف و یا گوشهٔ حروف خوشنویس و همچنین ابتدا و انتهای خط گل‌های چهار برگی قرار گرفته‌اند (تصویر ۶) (Gulácsi, 2005: 100).

۴-۴- گل‌های مخروطی: این گل‌ها تا حدی آراسته‌تر از گل‌های نمونهٔ قبلی است برای تزئین کتب استفاده می‌شد. معمولاً قبل و بعد از زیرنویس‌هایی است که شروع یا پایان متون را در بدنه ستون‌ها نشان می‌دهد (تصویر ۷) (Gulácsi, 2005: 100).

۴-۵- برگ کنگر و درخت نخل: نقوش تزئینی برگ‌های کنگر و درخت نخل به همراه تزئینات گیاهی دیگر در کنار هم حاشیهٔ متون یا سرتیترهای نوشته‌های مانوی را تزئین می‌کند (تصویر ۸).

۴-۶- نقوش انتزاعی: این نقوش در ارتباط با حرف اول صفحه و گاهی در اطراف حروف ظاهر می‌شود (تصویر ۹).

۴-۷- نقوش هندسی: نقوش هندسی که به صورت مستقل‌تر از حروفی است که به آن‌ها چسبیده‌اند. یک شکل هندسی به صورت یک مربع با اضلاع کمی مقعر که از ساقه عمودی یک حرف ch پدید آمده است (تصویر ۱۰)؛ همچنین در یک متن مانوی شکل هندسی مثلثی موجود است که از بالای آخرین کلمه سر صفحه که تمام شده بیرون می‌آید (تصویر ۱۱) (Gulácsi, 2005: 103).

۴-۸- نقطه‌گذاری: سیستم نقطه‌گذاری مانویان کاملاً واضح است. اما اندازه و شکل نقطه‌گذاری آن‌ها قابل توجه بوده:

۴-۸-۱- دو نقطهٔ سیاه در کنار هم احاطه شده با دایره قرمز: این نقطه‌ها برای نشان دادن واحدهای بزرگ‌تر متن منثور یا انتهای یک خط در یک متن منظوم استفاده می‌شود (تصویر ۱۲) (Everson & Others, 2011: 7).

۴-۸-۲- یک نقطه سیاه احاطه شده با دایره قرمز: این نقطه برای واحدهای کوچک‌تر متن در یک متن منثور یا انتهای یک نیم بیت در یک متن منظوم استفاده می‌شود (تصویر ۱۳) (Everson & Others, 2011: 7).

۴-۸-۳- دو نقطهٔ عمودی: فقط به صورت عمودی است و برای مشخص کردن ابتدا و انتهای تیترها و زیرنویس‌ها استفاده می‌شود (تصویر ۱۴) (Everson & Others, 2011: 7).

۵. هنر کتاب‌آرایی در دورهٔ اسلامی

از دوران کهن و احتمالاً از همان زمان پیدایش خط، نوشتار از نوعي قداست نزد انسان برخوردار بود. در بسیاري از باورها، قدرتي خارق‌العاده به متن نوشته شده نسبت داده می‌شد. در دین اسلام نیز به خط جنبه تقدیس داده شده است (لطیف پور، ۱۳۹۸: ۹). هنر هنرمندان مسلمان بیشتر کتیبه‌نگاری و خوشنویسي بود، یکي از دلایل این شدت از محبوبیت خوشنویسي و تذهیب و به طورکلي کتاب‌آرایی اسلامي، محدودیت و ممنوعیت اسلام در مورد برخي دیگر از هنرها بود و این‌گونه بود که خوشنویسي و هنر کتابت از مهم‌ترین هنرهاي اسلامي شد (Blair, 2006: 3). با وجود اینکه در دوران مورد بحث، قرآن (و دیگر متون به زبان عربي) را بر پارچه، سرامیک چوب، سنگ، اشیاي فلزي مانند سکه و دیگر مواد نیز نقش کرده‌اند (Shimmel, 1992: 4)؛ اما مهم‌ترین و رایج‌ترین مواد مورد استفاده براي ثبت قرآن همان مرکب و کاغذ بوده است. تزئینات و تذهیب‌ها کتب دوران اسلامي از جمله کتاب مقدس قرآن، در قرون ابتدایي بسیار ساده بود و به تدریج اشکال پیچیده‌تر و متنوع‌تری به خود گرفت. در کل می‌توان تحول هنر قرآن آرایي را به دو دوره کلي ابتدایي ساده و متأخر پیچیده تقسیم کرد. ویژگي مکاتب کتاب‌آرایی در هر دوره متفاوت است: در سدهٔ چهارم قمري ساده است؛ در سده‌های پنج و شش منسجم، در سدهٔ هشت پُرشکوه و نیرومند و در سده‌های نُه و ده ظریف و تجملي است (برات زاده، ۱۳۸۴: ۹۰- ۹۱). پژوهش‌های متعددی نشان داده‌اند که تحولات هنری و کتاب‌آرایی دورهٔ عباسی را باید در بستر اجتماعی و فرهنگی گسترده‌تری تحلیل کرد. اولگ گرابار در بررسی خود از شکل‌گیری هنر اسلامی، با تأکید بر نقش نهاد خلافت و گسترش شهرنشینی در سده‌های دوم و سوم هجری، نشان می‌دهد که چگونه تمرکز قدرت سیاسی و رونق مراکز علمی، به ویژه در بغداد، موجب شکل‌گیری زبان بصری منسجم‌تری در هنر کتاب‌آرایی شد (Grabar, 1987: 87–94). تحولات تزئینی مشاهده‌شده در نسخه‌های قرآنی دوره عباسی را نمی‌توان صرفاً به تحولات درون‌متنی یا پیشرفت‌های فنی کتاب‌آرایی فروکاست، بلکه این دگرگونی‌ها در پیوندی مستقیم با شرایط اجتماعی و فرهنگی این دوره قابل تحلیل‌اند. گسترش ساختار دیوانی خلافت، تمرکز قدرت سیاسی در بغداد و شکل‌گیری طبقه‌ای باسواد از دبیران، کاتبان و عالمان، زمینه‌ای فراهم آورد که در آن کتاب به‌عنوان حامل دانش و نشانه‌ای از منزلت فرهنگی اهمیتی روزافزون یافت. همان‌گونه که گرابار اشاره می‌کند، در سده‌های دوم و سوم هجری «هنر کتاب در بستر یک نظام فرهنگی پیچیده شکل گرفت که در آن زیبایی بصری با نظم فکری و ایدئولوژیک پیوند داشت» (Grabar, 1987: 90). از سوی دیگر، بلوم با تأکید بر نقش رواج کاغذ و سازمان‌یافتگی کارگاه‌های کتاب‌سازی، نشان می‌دهد که

توجه به صفحه‌آرایی، توازن بصری و وضوح نوشتار، پاسخی عملی به نیازهای فرهنگی و آموزشی جامعه عباسی بوده است (Bloom, 2001: 61–65).

۶. عناصر تزئینی در نسخه خطی قرآن دورهٔ عباسی (کتابخانهٔ چستربیتی، شماره ۱۴۱۱)

در دوره عباسی تحول چشمگیری در سازمان‌دهی بصری نسخ مصحف رخ می‌دهد؛ به‌ویژه در شیوه صفحه‌آرایی، استفاده از تذهیب، قاب‌بندی سرسوره‌ها و نظم هندسی سطرها. این ویژگی‌ها بیانگر گذار از سنت‌های ساده آغازین به نظامی پیچیده‌تر از تزئینات کتابی است که بعدها به الگوی غالب هنر قرآن بدل شد (Déroche, 2006: 85–102). قرآن شمارهٔ Is 1411 در مجموعهٔ نسخه‌های خطی اسلامی کتابخانهٔ چستربیتی ثبت شده است. این نسخه به عنوان یک قرآن خطی از دورهٔ عباسی شناخته می‌شود که با خط کوفی نگارش یافته و دارای تذهیب‌های غنی و ویژگی‌های هنری برجسته است. تاریخ دقیق نگارش این نسخه در کاتالوگ دیجیتال به صورت صریح ذکر نشده است، اما بر اساس سبک خط کوفی، تذهیب‌ها و ویژگی‌های کاغذ و صحافی، به سدهٔ سوم یا چهارم هجری (حدود ۸۰۰- ۹۰۰ میلادی) نسبت داده شده است. این بازه زمانی با دورهٔ عباسی مطابقت دارد. اطلاعات کاتب یا محل نگارش (مانند بغداد یا کوفه) در کاتالوگ مشخص نیست، که این امر در بسیاری از نسخه‌های خطی اولیه رایج است، زیرا کاتبان اغلب نام خود را ثبت نمی‌کردند. این قرآن در ابعاد مستطیل به صورت افقی، با تعدادی اندکی برگ، به خط کوفي با دانگ قلم نسبتاً بزرگ کتابت شده است. فاصلهٔ میان سطور بسیار نزدیک است و همین امر سبب شده است بسیاري از حروف در هم فرورفته شوند. در این بخش از پژوهش برخی از عناصر تزئینی این قرآن را برمی‌شماریم:

۶-۱- تزئینات فواصل آیات: کتابت قرآن مجید در سده‌های دوم و سوم هجري قمري با خط کوفي ادامه داشت که اغلب بر روي پوست نگارش می‌شد و به تعبیري شاید خط تمامي آن قرآن‌ها کوفي با شیوه‌ها و سبک‌های مختلف بود و تزئینات در این قرآن‌ها به ویژه در سر سوره‌ها و پایان آن‌ها آغاز می‌شد و حتي برگ و تزئینات نیز به کار می‌رفت. در این قرآن‌ها اغلب اعراب و اعجام رنگي بوده و فواصل آیات نیز با نشانه‌هایی مشخص است (پاک‌سرشت، ۱۳۷۹: ۶۸). یکی از نشانه‌ها علامت تخمیس (پایان هر پنج آیه) و تعشیر (پایان هر ده آیه) که در داخل آن، عدد آیه هست. در این نسخه خطی تخمیس شبیه به برگ و تعشیر با نشان گل نیلوفر آبی دیده می‌شود (تصویر ۱۵).

۶-۲- گل چند برگ: غالباً چنین است که پس از کتابت بدنهٔ اصلي آیات با خط کوفي، نخست اعراب‌گذاری آن با نقاط رنگي صورت گرفته، و سپس نشان‌گذاری‌های راهنما براي تخمیس و تعشیر و پایان آیات انجام می‌پذیرد. البته

در بسیاري از نسخه‌های کوفي قرون سوم و چهارم، تنها به تعیین مواضع پنج‌تایی (تخمیس) و ده‌تایی (تعشیر) آیات بسنده می‌شود و انتهاي تک‌تک آیات را معین نمی‌کنند (کریمی نیا، ۱۳۹۹: ۱۲۱)، که در این مورد، نسخهٔ ۱۴۱۱ یکي از نمونه‌های استثناست. یکی از علامت‌های پایان آیات گل‌های ریز و چند برگ بوده که به رنگ طلایی و قرمز با برگ‌های سبز نشان داده شده است، که ابتدا و انتهای آیات را مشخص می‌کند (تصویر ۱۶).

۳-۶- گل ختایی، نیلوفر آبی، برگ کنگر و درخت نخل: در این نسخه از قرآن دوره عباسی هر سر سوره متصل به ترنجی‌های منقوش است که این ترنجی‌ها (تعداد آن در این نسخه ۲۲ عدد است) به انواع تزئینات گیاهی مزین گردیده است. گل‌های ختایی، نیلوفر آبی، درخت نخل و انواع برگ‌ها و تزئینات گیاهی دیگر بارنگ‌هایی متفاوت (بیشتر رنگ طلایی، قرمز و آبی است) در هر ترنجی دیده می‌شود (تصویر ۱۷).

۴-۶- رنگ طلایی: نشان آغاز هر سورهٔ قرآن (سر سوره) با خطی به رنگ طلایی و متصل به یک ترنجی بزرگ که مزین به نقوش رنگی و طلایی است نشان داده شده است (تصویر ۱۸).

۵-۶- نقوش هندسی: دو لوح مذهب در ابتدا و انتهای این نسخه وجود دارد. لوح ابتدایی متشکل از یک قاب مستطیلی که از وسط به دو قسمت تقسیم شده و دو مربع مجزا اما قرینه (با طرح‌های یکسان) را تشکیل داده (خطی که از میان مستطیل گذر کرده نواری عمودی را تشکیل داده که به لوزی‌هایی منقوش مزین شده) و داخل این دو مربع، دایره‌هایی به هم پیوسته با طرح‌های پیچان وجود دارد. قاب کلی اطراف مربع‌ها، نوار حاشیه‌ای باریکی وجود دارد که مربع‌های کوچکی را در خود دارد و درون هر یک از مربع‌های کوچک علامتی شبیه × وجود دارد. به طور کلی این لوح دارای نقوش هندسی: دایره، مربع، لوزی، مثلث، نیم‌دایره، مستطیل است (تصویر ۱۹). لوح مذهب انتهای صفحه نیز مستطیلی شکل با نوار حاشیه‌ای پهن که در چهار گوش، شکل گره‌دار به حالت ضربدر دارد. داخل نوار حاشیه‌ای گل‌های نیلوفر آبی درون قابی دایره‌ای و به صورت ردیفی افقی کنار یکدیگر قرار گرفته اند. داخل مستطیل بزرگ مربع و مثلث‌هایی رنگی و منقوش به صورت شطرنجی قرار دارند (تصویر ۲۰).

۶-۶- نقطه‌گذاری: کاتب نسخه براي اعراب‌گذاری نسخه از نظام ابوالاسودي یعني قرار دادن نقاط دایره‌ای قرمز رنگ در بالا، پایین و جلوي حروف بهره گرفته است. همچنین گاه دوایري آبی رنگ احتمالاً علامت وقف است نیز استفاده می‌شد. به طور کلی در این نسخه از نقطه‌های قرمز به صورت تک و دوتایی (عمودی و افقی) و نقطه‌های آبی استفاده شده است (تصویر ۲۱).

۷. کارکرد نقوش در نسخه های مانوی و قرآن عباسی

مقایسه تطبیقی کارکرد نقوش در نسخه‌های خطی مانوی و قرآن عباسی (کتابخانه چستربیتی، شماره ۱۴۱۱) بیانگر شباهت‌ها و تفاوت‌های عمیقی در رویکردهای هنری و دینی این دو سنت است. از منظر شباهت‌ها، هر دو سنت به‌طور برجسته از عناصری چون رنگ طلایی، نقوش گیاهی، و نقوش هندسی برای خلق جلوه‌های بصری و معنوی بهره برده‌اند. رنگ طلایی، که در نسخه‌های مانوی برای نگارش عنوان‌ها و نمایش نور الهی به‌عنوان نمادی از عالم متعالی به کار رفته (مانند تصویر ۵)، در قرآن عباسی نیز برای تزئین سرسوره‌ها و ترنج‌ها (تصویر ۱۸) استفاده شده و این اشتراک نشان‌دهنده انتقال تکنیک‌های تزئینی مانوی به کتاب‌آرایی اسلامی در دوره عباسی است. همچنین، نقوش گیاهی مانند گل‌های چندپر در مانوی برای تفکیک سرتیترها و در قرآن برای نشان دادن پایان آیات (تصویر ۱۶) به کار رفته‌اند، که هر دو به تعادل بصری و تأکید بر اهمیت متن کمک می‌کنند. از سوی دیگر، تفاوت‌ها در کارکرد این نقوش قابل‌توجه است؛ در نسخه‌های مانوی، سیستم نقطه‌گذاری (مانند دو نقطه مشکی در دایره قرمز برای واحدهای بزرگ متن یا دو نقطه عمودی برای تیترها، تصویر ۱۲ و ۱۴) به‌منظور سازمان‌دهی دقیق متون و ایجاد ساختار بصری متمایز طراحی شده که بیشتر جنبه تزئینی-سازمانی دارد، در حالی که در قرآن عباسی، نقطه‌گذاری (مانند نقاط قرمز برای اعراب‌گذاری و دایره‌های آبی برای وقف، تصویر ۲۱) به‌منظور اهداف دینی و کاربردی، نظیر تسهیل قرائت و رعایت قواعد تجوید، به کار گرفته شده است. افزون بر این، نقوش هندسی در مانوی (مانند مربع مقعر یا مثلث در سرصفحه‌ها، تصاویر ۱۰ و ۱۱) بیشتر به‌عنوان عناصر مستقل تزئینی عمل می‌کنند، اما در قرآن عباسی (مانند لوح‌های اولیه و انتهایی با طرح‌های شطرنجی، تصاویر ۱۹ و ۲۰) با ساختارهای متقارن و پیچیده‌تر برای قاب‌بندی و تأکید بر تقدس متن به کار رفته‌اند. این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که هرچند هنر مانوی به‌عنوان پایه‌ای برای تزئینات اسلامی عمل کرده، اما با توجه به اهداف مذهبی متفاوت (نمایش نور در مانویت در مقابل قداست متن در اسلام) و بستر فرهنگی دوره عباسی، کارکردها و سبک‌ها به‌گونه‌ای متمایز تکامل یافته‌اند، که این امر را می‌توان در تنوع و انطباق‌پذیری نقوش در هر دو سنت مشاهده کرد.

۸. تأثیر تزئینات نسخه‌های خطی مانوی بر قرآن

در ایران و بین‌النهرین، فنون و نقش‌مایه‌های تزئینی نسخه‌های خطی مانوی از اهمیت ویژه ای برخوردار بوده و به طور گسترده ای مورد استفاده قرار گرفته اند، به‌طوری که خلاقیت و ذهنیت اسلامی این عناصر را با نگاره‌هایی هم‌راستا با مفاهیم مذهبی و دینی سازگار کرد. این تأثیر به‌ویژه در نسخ خطی مکتب نگارگری بغداد و قرآن کریم

نشریه علمی پژوهشهای نسخه شناسی و تصحیح متون
وابسته به انجمن علمی تحقیق،و تصحیح نسخه های خطی ایران
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677
اخبار و گزارشها | مقالات علمی | مطالعات

مشهود است، جایی که صفا و آرامش معنوی و مکاشفه‌ای از طریق این تزئینات به‌زیبایی تجلی یافته است (کلیم کایت، ۱۳۸۴: ۶۸). شاید یکي از مهم‌ترین مراکز در صدر اسلام و قبل از تأسیس بغداد شهر کوفه بود که در تاریخ به علّت مربوط بودن با تمدن ساسانی اهمیت خاصي یافته و چنان‌که گفته‌اند: «ایرانیان و مخصوصاً پیروان دین ماني، پس از قبول دین اسلام در کشور عراق گرد آمده‌اند و در خدمت حاکمان وقت به عنوان منشي دربار[۱] و کاتب[۲] نسخ خطي قرآني می‌پرداختند» (پاک‌سرشت، ۱۳۷۹: ۴۲۶). نکتهٔ قابل توجه در نگاره‌های بازمانده از هنر مانوي، سبک ترکیب خط با نقش است، که عیناً در دوران اسلامی، از جمله در تزئین نسخ خطي قرآن، این سبک مراعات می‌شود. به طوری که تأثیرات این نگاره‌ها در دوره‌های بعد در مجموعه آثار هنری دورهٔ اسلامي، مخصوصاً در هنر تزئین و تذهیب قرآن‌های قرون اولیه اسلامی مشاهده می‌گردد، زیرا هنر تزئین و تذهیب قرآن الگویی می‌شود برای رشد و بالندگي دیگر هنرهاي اسلامي که به تأثیر از این هنر جایگاه واقعي خود را در گستره وسیعی از هنرهای اسلامی به دست می‌آوردند. همچنین بر روي نسخ مانوي دیده شده که عنوان درشت‌تر از متن به رنگ درخشان زرّین در میان ترنج کشیده شده و با شاخه و برگ تزئیني آرایش شده است. نمونهٔ فوق و دیگر نگاره‌های مانوي که در آن‌ها دقت و لطافت فوق‌العاده‌ای به کار رفته، شخص را به یاد هنر تزیین و کتاب‌آرایی در قرون اولیه اسلامي می‌اندازد که متأثر از هنر مانوي به وجود آمده بود (شیرازی و صادقپور فیروزآبادی، ۱۳۹۱: ۳۵- ۳۶). تزئین و تذهیب قرآن کریم در ابتدا به منظور تعیین سر سوره‌ها و تقطیع آیات و جزءها به کار گرفته شد، و غالباً در صفحات آغازین و پایاني کتاب مورد استفاده قرار می‌گرفت. سر سوره‌ها اغلب دارای نقوش تزئیني ساده و مشتمل بر یک

---

[۵] منشی دربار به فردی اطلاق می‌شد که افزون بر مهارت در خوشنویسی، از دانش‌های ادبی، بلاغی، تاریخی و سیاسی برخوردار بود و وظیفهٔ تنظیم و نگارش مکاتبات رسمی، فرمان‌ها، منشآت دیوانی و گاه متون تاریخی را بر عهده داشت. منشیان غالباً از طبقه فرهیخته دربار به‌شمار می‌آمدند و نقش آنان فراتر از کتابت صرف، شامل آفرینش نثر فنی و ادبی و مشارکت در نظام اداری و سیاسی حکومت بود (صفا، ۱۳۷۴: ۲۶۴-۲۶۶).

[۶] کاتب به شخصی گفته می‌شد که وظیفهٔ اصلی او نوشتن و استنساخ متون، ثبت اسناد، مکاتبات و نسخه‌برداری از کتاب‌ها بود. فعالیت کاتبان بیشتر جنبه فنی و اجرایی داشت و برخلاف منشیان، لزوماً در تدوین محتوای ادبی یا تصمیم‌گیری‌های دیوانی نقشی ایفا نمی‌کردند. کاتبان در دستگاه‌های اداری، دیوانی و آموزشی حضور گسترده داشتند و اساس انتقال مکتوب دانش و اسناد را تشکیل می‌دادند (بیهقی، ۱۳۸۹: ۱۶-۱۸).

تُرنج در حواشی سر سوره‌ها بود و عناوین و عدد آیات را با قلم زرّین و اِعراب و اِعجام را با رنگ‌های شنگرف از عنوان مشخص می‌شناختند و نقطه‌های حروف را با رنگ قرمز و سبز یا زعفران و طلا مشخص می نموده‌اند (لینگز، ۱۳۷۷: ۲۱).

۹. مقایسه تطبیقی نقوش تزئینی در نسخه‌های خطی مانوی با قرآن عباسی (کتابخانۀ چستربیتی شماره ۱۴۱۱)

نه تنها برخي هنرهاي اسلامي مانند هنر نگارگري و خوشنويسي و به طور کلی هنر کتاب‌نگاری اسلامي از هنر کتاب‌نگاری مانوي تأثير پذيرفت، بلکه تأثير انديشه‌های مانوي را نيز بر عرفان دوره اسلامي می‌توان مشاهده کرد (اسماعيل‌پور، ۱۳۹۳: ۳۲۳). از منظر تقابل تاريخي می‌توان به اين وجه اشاره کرد که روند اسلامي شدن ترکستان که از قرن هفتم م آغاز شد تا قرن ۱۵ م ادامه يافت (Esin, 1963: 142). مانی و پيروانش در نيمه قرن سوم ميلادی شروع به استفاده از سنت کتاب‌نگاری مصور که در منطقه آنان رايج بود کردند. پس از آن هنر کتاب‌آرايی مانوي بر هنر کتابت در ميان عباسيان در ايران و نيز در هنر مسيحي سرياني تأثير به سزايي گذاشت. حتي برخي محققان معتقدند پس از محو جوامع مانوي، بسياري از هنرمندان آنان در دربارهاي شاهان مسلمان استخدام شده و به شيوه خود به خلق آثار هنري پرداختند (Gulácsi, 2005: 114- 115). به طور کلی تأثيرات مختلف هنر کتاب‌آرايی مانوي بر قرآن عباسی را می‌توان در چند گروه کلي: رنگ‌ها، طلاکاري، شکل حروف، تزئين سرصفحه ها، نقطه‌گذاری‌ها، نقوش گياهی، نقوش هندسی، و ساير تزئينات طبقه‌بندی کرد. در اين بخش از پژوهش نقاط مشترک عناصر تزئينی و کارکرد آن‌ها در نسخه‌های خطی مانوی با قرآن عباسی را برمی‌شماريم و به جهت سهولت در مقايسه، تطبيق و اثرگذاري مذکور، جدولي ارائه می‌شود که بتوان در آن نمونه‌های مشابهت نسخه خطی مانوي با قرآن عباسی را مشاهده کرد.

۱-۹- طلاکاري: يکي از مشخصه‌های هنر کتاب‌آرايی مانوي که آن را به‌وفور می‌توان در هنر کتاب‌نگاری دوران اسلامي نيز مشاهده کرد استفاده از طلا در نوشته‌ها و تزئينات است. مانويان براي تزئين کتاب‌های خود از ورقه‌های طلا براي نوشتن استفاده می‌کردند که هردوی اين اشکال استفاده از تزئين طلايي را در کتاب‌های دوران اسلامي نيز می‌توان مشاهده کرد. در اوايل دوران اسلامي در ايران براي تزئين قرآن که مقدس‌ترين نوشته به شمار می‌آمد بسيار از طلا استفاده شده است. گاه خطوط نوشته از طلا بود و گاه نيز با طلا تذهيب‌ها و تزئينات صفحه را انجام می‌دادند، پس از آن، در کتاب‌های ديگر نيز استفاده از تزئينات طلا رواج يافت (لطيف پور، ۱۳۹۸: ۱۴). در نسخه

قرآن دورۀ عباسی نیز همانند نسخه‌های مانوی از خط طلایی استفاده شده. کاتب قرآن همانند نسخه‌های مانوی که سر تیترها از خط طلایی است، تمام سر سوره‌ها را با خط طلایی نوشته است. همان‌گونه که می‌توان دید، روش استفاده از طلا در این دو مورد مشابه یکدیگر است، به شکلی که بخش‌های بیروني نوشته با رنگي ديگر و با قلمي نازک و سپس درون آن با جوهر طلا رنگ شده است (تصویر ۲۲).

۲-۹- شکل حروف: مانویان در کتاب‌های خود براي زيباتر شدن نوشته‌ها برخي از حروف را می‌کشیدند و این کار به ویژه در سر صفحه‌ها اتفاق می‌افتاد (لطیف پور، ۱۳۹۸: ۱۵). کشیده نویسی حروف در نسخه قرآن عباسی نیز می‌توان دید (تصویر ۲۳). در بررسی ویژگی‌های بصری حروف در نسخه‌های مانوی و قرآن دوره عباسی، می‌توان به نوعی شباهت صوری در کاربرد کشیدگی برخی حروف اشاره کرد. با این حال، این همسانی لزوماً به معنای تأثیر مستقیم سنت کتابت مانوی بر خوشنویسی قرآنی نیست، بلکه می‌توان آن را در چارچوب هم‌زمانیِ برخی گرایش‌های زیباشناختی در سنت‌های نوشتاری هم‌جوار تحلیل کرد. در نسخه‌های مانوی، کشیده‌نویسی حروف اغلب کارکردی تزئینی و ترکیب‌بندی دارد و در سامان‌دهی بصری صفحه نقش ایفا می‌کند، حال آن‌که در قرآن دوره عباسی، امتداد حروف بیش‌تر در چارچوب قواعد خوشنویسی و با هدف ایجاد توازن بصری در سطر و صفحه به کار رفته است. از این‌رو، شباهت‌های مشاهده‌شده را می‌توان نه به‌عنوان رابطه‌ای مستقیم و اقتباسی، بلکه به‌منزله‌ی هم‌پوشانی صوری در بستر فرهنگی مشترک و ذوق بصری مشابه ارزیابی کرد.

۳-۹- نقوش گیاهی: در نسخ خطي مانوي، آرایه‌های گل و گیاهي گاه از حد عنوان در می‌گذرد و سراسر حاشیۀ صفحه را فرامی‌گیرد. این نحوۀ تزئین گري، چون ميراثي از هنر کتاب‌آرایی مانویان به دست ایرانیان رسید. چنین نمونه‌هایی در هنر مانوي بسیار دیده می‌شود؛ این قاعدۀ تزئین گري همانی است که در برخي کتیبه‌های کوفي به کار برده شده است (دویار، ۱۳۸۷: ۲۰۹٤). در نسخه‌های خطی مانوی نقوش گیاهی گل‌های ختایی، نیلوفر آبی و درخت نخل در حاشیه متون یا در سرفصل‌ها یا به صورت مجزا یا چسبیده به آن‌ها نقش شده‌اند. گل چند پر و گل مخروطی نیز در ابتدا و انتهای سر تیترها و یا در بدنه ستون متن قرار می‌گرفتند. در نسخۀ خطی قرآن عباسی گل‌های ختایی و نیلوفر آبی و درخت نخل در ترنجی‌های حاشیه متون قرار دارند (همانند متون مانوی) و گل‌های چند پر را در ابتدا و انتهای آیات می‌گذاشتند؛ که این ابتدا و انتهای متن با نشان دادن گل نیز همانند نسخه‌های مانوی است (تصویر ۲٤).

۴-۹- نقطه‌گذاری: استفاده از تزئینات کوچک به شکل نقاط، اعراب‌ها و غیره در داخل متن يكي از روش‌های زيباسازي نوشته‌ها درکتاب هاي مانوي و نيز در قرآن‌ها استفاده از علامت‌های کوچک در داخل صفحه به بهانه‌های مختلف بوده است. این تزئینات کوچک به رنگ‌های مختلف و به ویژه به رنگ قرمز در هر دو هنر مذکور دیده می‌شود. هم در دست‌نویس‌های مانوي و هم در دست‌نویس‌های دوران اسلامي براي زيباسازي متن و احتمالاً بيرون آوردن صورت آن از يكنواختي، نگارندۀ دست‌نويس به دنبال راهي براي استفاده از رنگ بوده است. در خط فارسي / عربي اعراب يا زير و زبر راه مناسبي پيش روي خوشنويس می‌گذاشته است تا رنگ را در متن خود به کار بگيرد؛ اما در خط مانوي کاتب براي استفاده از رنگ بايد بهانه‌ای ديگر می‌جست. معمولاً نقطه‌هایی در پايان جمله يا در بالاي خطوط اين دستاويز را در اختيار وي قرار می‌داد. نويسندگان دوران اسلامي نيز از اين نقاط معمول قرمز در زيباسازي متون خود استفاده کردند. اين‌گونه زيباسازي به ويژه در قرون اوليه ظهور اسلام، تا اواسط قرن پنجم هجري، که هنوز در بسياري موارد از نقطه به جاي خط براي نشان دادن زير و زبر استفاده می‌شد، کاربرد فراوان داشت. پس از آن نيز که از اعراب به شکل شناخته شدۀ کنوني به صورت گسترده استفاده شد. خوشنويس، با رنگي نگاشتن اعراب‌ها نوشتۀ خود را زيباتر می‌ساخت (لطيف پور، ۱۳۹۸: ۱۶). در تصوير ۲۵ می‌بينيم که در نسخۀ قرآن عباسی همانند نسخه‌های مانوی از نقطه‌های قرمز و آبی‌رنگ (تکی، دوتایی عمودی و افقی) استفاده شده است.

۵-۹- نقوش هندسي: در نسخه‌های خطی مانوی بسیار از خطوط مورب، حالت دار و پیچان، قوس‌ها و منحنی‌های فراوان و فرم‌های هندسی چون مربع لوزی، مثلث، مخروط نیز به صورت متصل به حروف و نوشته به کار برده شده است. تمام این عناصر صرفاً نقشی تزئینی برای زیباتر شدن خطوط بوده‌اند. در قرآن عباسی این فرم‌ها و شکل‌ها به صورت مستقل‌تر و بیشتر در کنار متن قرار دارند. در تصویر ۲۶ برخی از شباهت‌های آن‌ها نشان داده شده است.

تحلیلی بر دستاوردهای پژوهش

عناصر تزئینی در نسخه‌های خطی مانوی و قرآن عباسی (کتابخانه چستربیتی، شماره ۱۴۱۱) با اهداف زیبایی‌شناختی و نمادین به‌کار گرفته شده‌اند، که نشان‌دهنده تعامل فرهنگی و هنری میان این دو سنت است. یکی از عناصر مشترک، استفاده از طلاکاری در نگارش عنوان‌ها و سرسوره‌هاست که کارکردی دوگانه دارد: در هنر مانوی، رنگ طلایی به‌عنوان نمادی از نور الهی و تجلی عالم متعالی عمل می‌کند، در حالی که در قرآن عباسی، این رنگ نه‌تنها نور را نمایان می‌سازد، بلکه تنزیه الهی و قداست متن را نیز تقویت می‌کند. این اشتراک، تأثیر

تکنیک‌های تزئینی مانوی بر هنر اسلامی را برجسته می‌کند، هرچند تفاوت در نیت مذهبی (نمایش نور در مانویت در مقابل تقدس در اسلام) بر تفسیر این عنصر اثر گذاشته است. حاشیه‌های تزئینی نیز در هر دو سنت نقشی کلیدی دارند؛ در نسخه‌های مانوی، نقوش گیاهی مانند گل نیلوفرآبی، برگ کنگر و درخت نخل به‌عنوان چارچوبی مستقل برای تعادل بصری و تأکید بر مفاهیم معنوی به کار رفته‌اند، حال آنکه در قرآن عباسی، این نقوش در داخل ترنج‌های متصل به سرسوره‌ها ادغام شده‌اند و بیشتر به‌عنوان مکمل بصری برای ساختار متنی و نمایش شکوه دینی عمل می‌کنند. از نظر خوشنویسی، خط کوفی زاویه‌دار و کشیده در قرآن عباسی با ساختاری شکوهمند و متمرکز بر خوانایی دینی طراحی شده، در حالی که در نسخه‌های مانوی، خوشنویسی با خطوط کشیده و زاویه‌دار بیشتر بر زیبایی‌شناسی و انعطاف‌پذیری بصری تأکید دارد، که این تفاوت نشان‌دهنده تطبیق سبک مانوی با نیازهای قرآنی است. گل‌های چندپر نیز در هر دو مورد به‌عنوان نشانه‌ای تزئینی و سازمان‌دهنده ظاهر می‌شوند؛ در مانوی، این گل‌ها ابتدا و انتهای تیترها را مشخص می‌کنند و جنبه تزئینی-ساختاری دارند، در حالی که در قرآن عباسی، برای تفکیک آیات به کار می‌روند و کارکردی کاربردی و تزئینی پیدا کرده‌اند، که این تحول نشان‌دهنده انطباق‌پذیری نقوش مانوی در بستر اسلامی است. به‌طور کلی، این تزئینات در هر دو سنت با هدف ایجاد حس روحانی و جلب توجه مخاطب به متن الهی به کار رفته‌اند، اما عمق تحلیل نشان می‌دهد که در مانوی، تأکید بر آزادی خلاقانه و نمایش نور غالب است، در حالی که در قرآن عباسی، تقدس متن و نظم دینی اولویت دارد. خوشنویسی و علائم نگارشی نیز در هر دو به‌عنوان ابزاری تزئینی و معنوی عمل می‌کنند، با این تفاوت که در مانوی، این عناصر به خلق ساختارهای متنوع بصری منجر شده و در قرآن، به تسهیل قرائت و تأکید بر مفاهیم دینی کمک می‌کنند. این تفاوت‌ها و شباهت‌ها در جدول ۴، که کارکردهای مشترک و متمایز عناصر تزئینی را بررسی می‌کند، به‌صورت منسجم‌تر تحلیل شده‌اند.

۱۰. نتیجه‌گیری

نسخه‌های مانوی، با بهره‌گیری از رنگ‌های درخشان و عناصری چون طلا برای تجلی مفاهیم نور، آزادی خلاقانه‌ای در تزئینات به نمایش می‌گذارند. در مقابل قرآن عباسی، با تأکید بر خوشنویسی با طلا، تذهیب‌های هندسی و گیاهی، جدول کشی و نقطه‌گذاری‌های رنگی تأثیرات هنر کتاب‌آرایی مانوی را بر خود را نشان می‌دهد. در پاسخ به سؤال اول پژوهش باید گفت: نسخه‌های خطی مانوی عمدتاً با استفاده از خط مانوی نوشته می‌شدند، که توسط مانی ابداع شده بود و معمولاً روی کاغذ یا پارچه نوشته شده اند. مانویان نسخه‌های خطی خود را با عناصر تزئینی

غنی آراسته می‌کردند؛ این عناصر شامل: طرح‌های گل‌دار و گیاهی، حروف سرآغاز درشت، طلاکاری و دورگیری چندرنگ (استفاده از ورق طلا و رنگ‌های متنوع برای برجسته کردن متن و حاشیه‌ها، که به جذابیت بصری و معنوی می‌افزود). هدف این تزئینات برای زیباتر شدن نوشته‌ها و جذابیت بصری بوده اما از منظر کارکردی به عنوان مثال نقطه‌های تک برای ابتدا و انتهای متن‌های کوتاه به کار می‌رفت و نقطه‌های دوتایی افقی برای متن‌های بلند و یا گل‌های چهارپر برای ابتدا و انتهای سرفصل‌ها به کار می‌رفت. در پاسخ به سؤال دوم پژوهش: هنر کتاب‌آرایی مانوی تأثیر قابل‌توجهی بر شیوهٔ تزئین قرآن‌های اوایل دورهٔ اسلامی، به ویژه در دورهٔ عباسی داشته است. دلایل و شواهد این تأثیر عبارتند از: پس از فتح ایران توسط اعراب، مانویان از فضای تسامح نسبی در سرزمین‌های اسلامی بهره‌مند شدند و هنر تزئینی آن‌ها، به ویژه نقش‌مایه‌های گیاهی گل‌دار و طلاکاری با مفاهیم دینی اسلامی هماهنگ شد. این نقش‌مایه‌ها در کتاب‌آرایی اسلامی، از جمله قرآن‌ها به کار رفتند. خلفای عباسی نیز با حمایت از خوش نویسان و هنرمندان ایرانی و مانوی، زمینه را برای ادغام تکنیک‌های مانوی در کتاب‌آرایی اسلامی فراهم کردند. مانویان به عنوان کاتبان و هنرمندانی ماهر در دربار عباسی فعال بودند و تکنیک‌های خود را به هنر اسلامی منتقل کردند. قرآن عباسی موجود در کتابخانهٔ چستربیتی به شماره ۱۴۱۱ یکی از نمونه‌های برجستهٔ کتاب‌آرایی دورهٔ عباسی است. اگرچه اطلاعات دقیق دربارهٔ این نسخه خاص در منابع ارائه شده محدود است. در پاسخ به سؤال سوم پژوهش باید گفت: نقش‌مایه‌های گیاهی و گل‌دار، طلاکاری و استفاده از رنگ‌های غنی، حروف سرآغاز تزئینی، طرح‌های هندسی و علائم نگارشی بین نسخه‌های خطی مانوی با قرآن عباسی مشترک هستند. از منظر کارکردی نیز کاربرد گل‌های چند پر، رنگ طلایی، حاشیه‌نگاری با گیاه با هم اشتراکاتی دارند. این موارد نشان می‌دهد که هر دو سنت با وجود تفاوت‌های آئینی و فرهنگی، در استفاده از عناصر تزئینی برای ارتقای تجربه بصری و معنوی مخاطب موفق بوده‌اند.

منابع

- اسماعیل‌پور، ابوالقاسم (۱۳۹۳). هنر مانوی، تاریخ جامع ایران، جلد چهارم: دنبالهٔ هنر و معماری، باستان‌شناسی، آموزش و پرورش و ادیان در ایران باستان، زیر نظر کاظم موسوي بجنوردي، سر ویراستار حسن رضائی باغ بیدی، محمود جعفري دهقي، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامي.

- برات زاده، لیلی (۱۳۸۴). خوشنویسي در ایران (از ایران چه می‌دانم: ۵۶)، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگي.

- بیهقی، ابوالفضل (۱۳۸۹۸). تاریخ بیهقی، به کوشش علی‌اکبر فیاض، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- پاک‌سرشت، مرتضی (۱۳۷۹). خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن مجید، تهران: قدیانی.

- تجویدی، اکبر (۱۳۵۴). «کتاب‌آرائی در ایران»، هنر و مردم، ۵ (۴۹).

- تجویدی، اکبر (۱۳۸٦). نگاهی به هنر نقاشی ایران از آغاز تا سده دهم هجری (چاپ سوم). تهران: سازمان چاپ و انتشارات.

- شیرازی، علی‌اصغر، صادقپور فیروزآبادی، ابوالفضل (۱۳۹۱). «بررسی تأثیر تزیینات نگاره‌های بازمانده از مانویان در تزیین قرآن‌های قرون اولیه اسلامي موجود در موزه قرآن امام رضا (ع)»، هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، ۱۷(۴). ۴۴-۳۳.

- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۴). تاریخ ادبیات در ایران. جلد اول، تهران: انتشارات فردوس.

- علیزاده بیرجندی، زهرا، ملک زاده، الهام، ناصری، اکرم (۱٤۰٤). «حاشیه نویسی نسخ خطی از منظر کارکردی و محتوایی»، پژوهش های نسخه شناسی و تصحیح متون،۴(۱). ۳۸-۵.

- کریمی نیا، مرتضی (۱۳۹۹). «نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی (۱۰)؛ قرآن کوفي ۴۲۸۹ در موزۀ ملي ایران، و دیگر پارۀ مسروقۀ آن در موزۀ پارس (شیراز): طغیان علیه "کتابت پیوسته" در قرآن نویسي کوفي»، آینۀ پژوهش، ۳۱(۴)، ۱۷۷ -۱۱۱.

- کلیم کایت، هانس یوآخیم (۱۳۸۴). هنر مانوی، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران: اسطوره.

- لطیف پور، صبا (۱۳۹۸). «تأثیر هنر کتاب‌آرایی مانوي بر هنر نگارش قرآن‌ها در قرون اولیه اسلام در ایران»، نگره، ۵۴، ۴- ۱۹.

- لینگز، مارتین (۱۳۷۷). هنر خط و تذهیب قرآني، مهرداد قیّومي بید هندي، تهران: گروس.

- میرزایی، سونیا (۱۳۹۹)، «هنر مانوي: نگاهي به یافته‌های قدیم و جدید و اهمیت نگرش‌های گوناگون در مطالعه هنر مانوي»، گلستان هنر، ۲۲، ۴۳-۲۲.

- هامبی، لوئی؛ دوویلار، مونره و ویدن گرن، گئو (۱۳۸۹). هنر مانوی و زرتشتی (یعقوب آژند، مترجم) تهران: مولی.

پیوست- تصاویر و جداول

تصویر ۱. نمونه‌ای از نسخه خطی پیکره دار مانوی، نگاره‌های پیکردار همسو با جهت نوشته نیست، محفوظ در موزهٔ برلین (URL: 1).

نشریه علمی پژوهشهای نسخه شناسی و تصحیح متون
وابسته به انجمن علمی تحقیق،و تصحیح نسخه های خطی ایران
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677

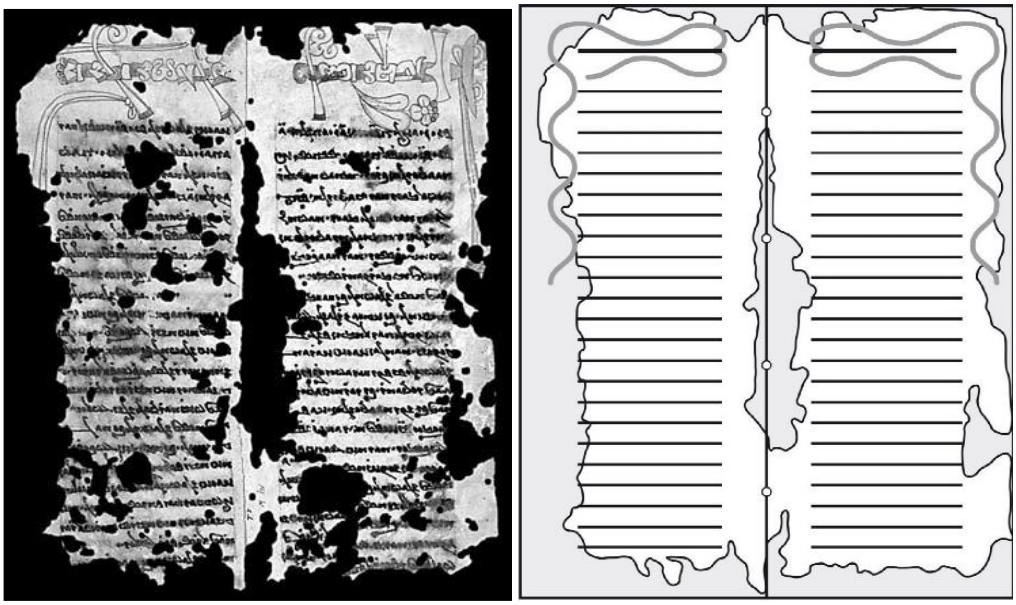

تصویر ۲. نمونه‌ای از دوبرگی با سوراخ جزوبندی (Gulácsi, 2005: 139).

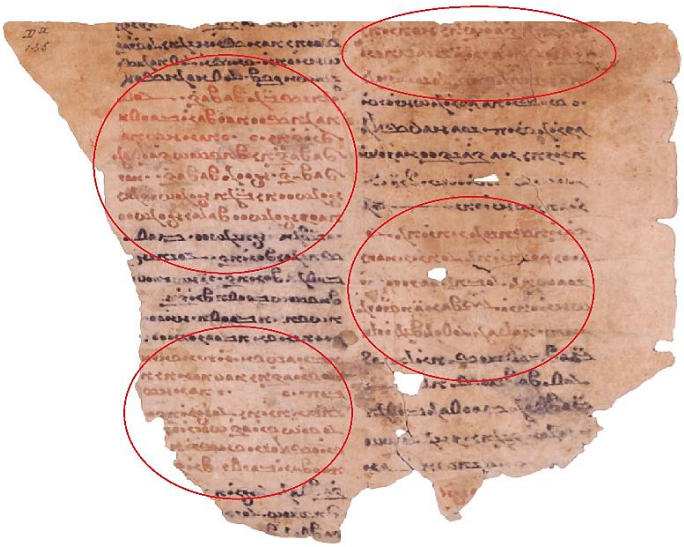

تصویر۳. نوشته‌های سرخ و سیاه یک‌درمیانی (Gulácsi, 2016: 292).

تصویر ۴. نوشته‌ای مانوی با تزئین گل ختایی و نیلوفر آبی (Gulácsi, 2005: Color plate. 4.b)، (آنالیز تصویر: نگارندگان).

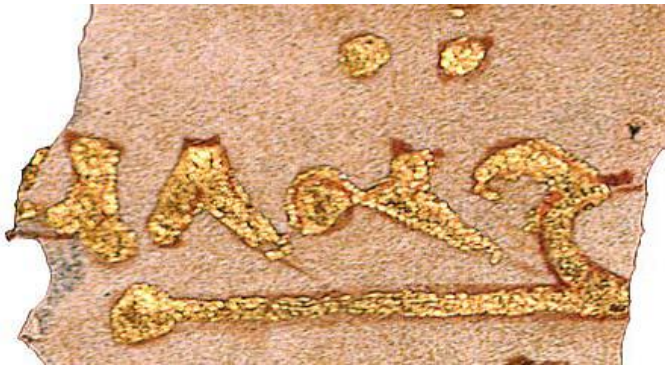

تصویر ۵. قسمتی از عنوان با رنگ طلایی (Gulácsi, 2005: Color plate. 4.a).

نشریه علمی پژوهشهای نسخه شناسی و تصحیح متون
وابسته به انجمن علمی تحقیق،و تصحیح نسخه های خطی ایران
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677

تصویر ۶. گل‌های سه برگی متصل به حروف در خوشنویسی تیترها (دایره‌های قرمز) و گل‌های چهار برگی در ابتدا و انتهای تیترها (دایره‌های زرد) (Gulácsi, 2005: 101)، (آنالیز تصویر: نگارندگان).

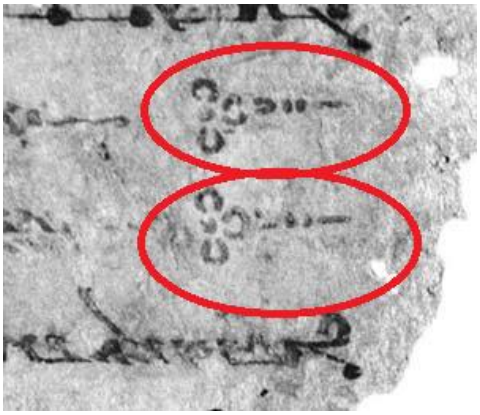

تصویر ۷. گل‌های مخروطی شکل در کنار نوشته‌های مانوی (Gulácsi, 2005: 102).

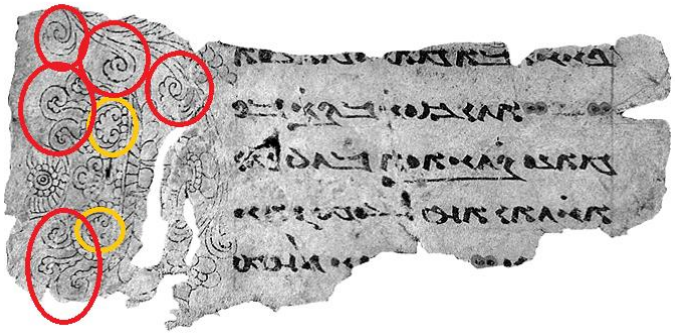

تصویر ۸. دایره‌های قرمز برگ کنگر و دایره‌های زرد درخت نخل (Gulácsi, 2005: 118).

نشریه علمی پژوهشهای نسخه شناسی و تصحیح متون
وابسته به انجمن علمی تحقیق،و تصحیح نسخه های خطی ایران
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677

تصویر ۹. برخی از نقوش انتزاعی موجود در نوشته‌های مانوی (Gulácsi, 2005: 102).

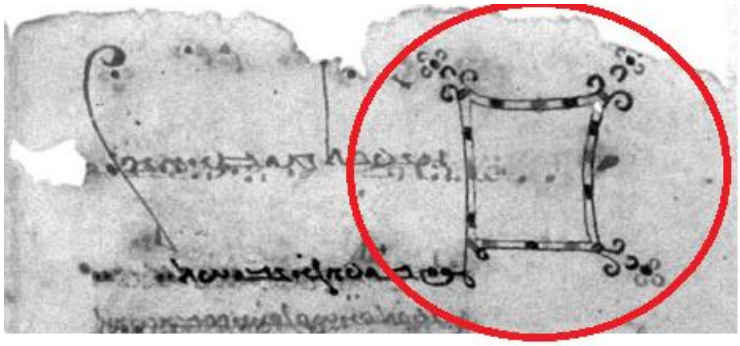

تصویر ۱۰. شکل هندسی مربع مقعر که به حرف ch چسبیده است (Gulácsi, 2005: 102).

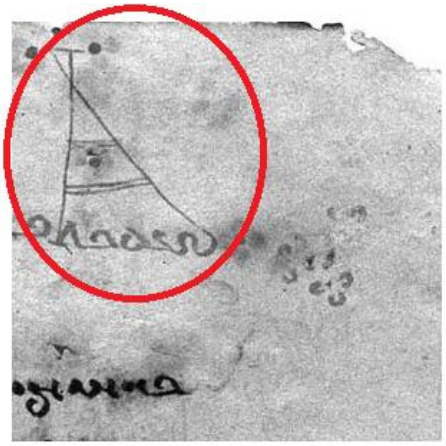

تصویر ۱۱: شکل هندسی مثلث در انتهای سرصفحه مانوی (Gulácsi, 2005: 102).

نشریه علمی پژوهشهای نسخه شناسی و تصحیح متون
وابسته به انجمن علمی تحقیق،و تصحیح نسخه های خطی ایران
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677

تصویر ۱۲: دو نقطه سیاه کنار یکدیگر و احاطه شده با دایره قرمز برای نشان دادن واحدهای بزرگ متن (URL: 1)، (آنالیز تصویر: نگارندگان).

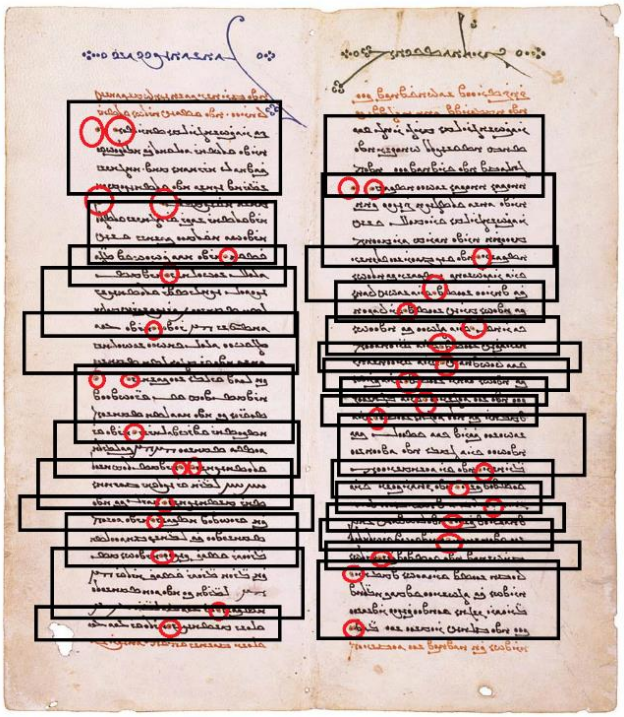

نشریه علمی پژوهشهای نسخه شناسی و تصحیح متون
وابسته به انجمن علمی تحقیق،و تصحیح نسخه های خطی ایران
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677

تصویر ۱۳. یک نقطه سیاه که احاطه شده با دایره قرمز، برای نشان دادن واحدهای کوچک متن (Gulácsi, 2005: Color plate.1.a)، (آنالیز تصویر: نگارندگان).

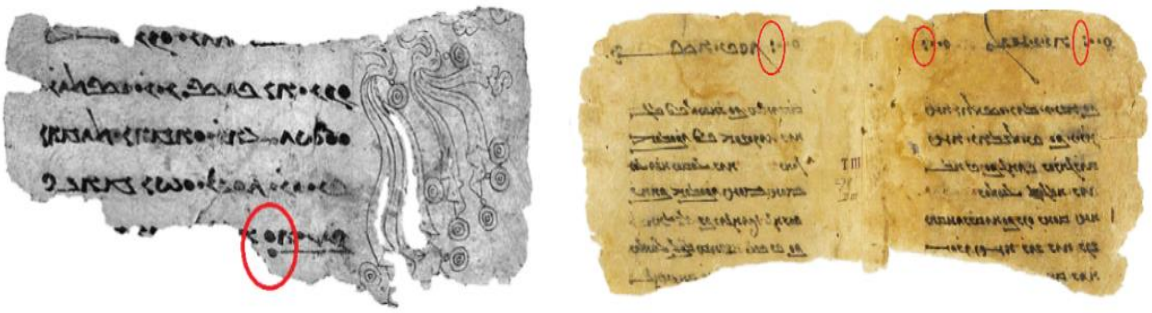

تصویر ۱۴. دو نقطهٔ عمودی در نوشته‌های مانوی (Gulácsi, 2005: 118; 2016: 80).

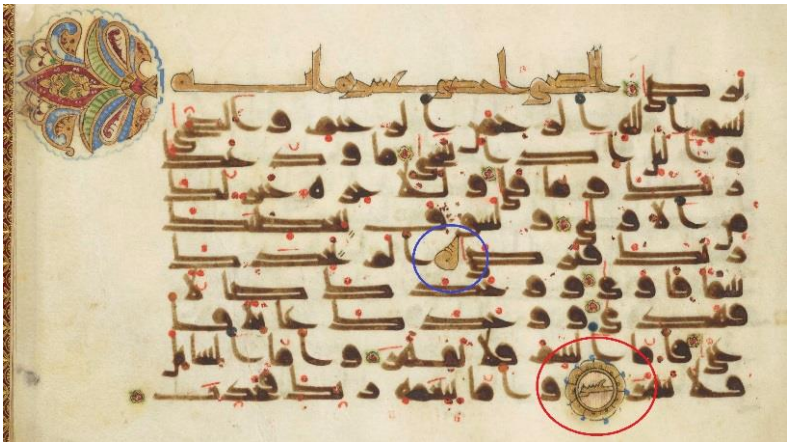

تصویر ۱۵. تصویر برگی از قرآن عباسی، علامت تخمیس با دایره آبی و علامت تعشیر با دایره قرمز نشان داده شده. محفوظ در کتابخانهٔ چستربیتی، 13: f. 2r, (URL: 2).

نشریه علمی پژوهشهای نسخه شناسی و تصحیح متون
وابسته به انجمن علمی تحقیق،و تصحیح نسخه های خطی ایران
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677

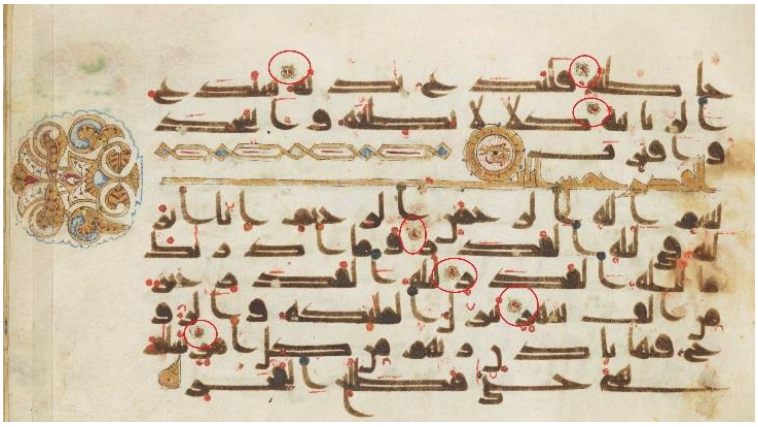

تصویر ۱۶. تصویر گل‌های ریز چند برگ برای نشان دادن پایان آیات؛ محفوظ در کتابخانهٔ چستربیتی، (URL: 3). ,17: f. 4r

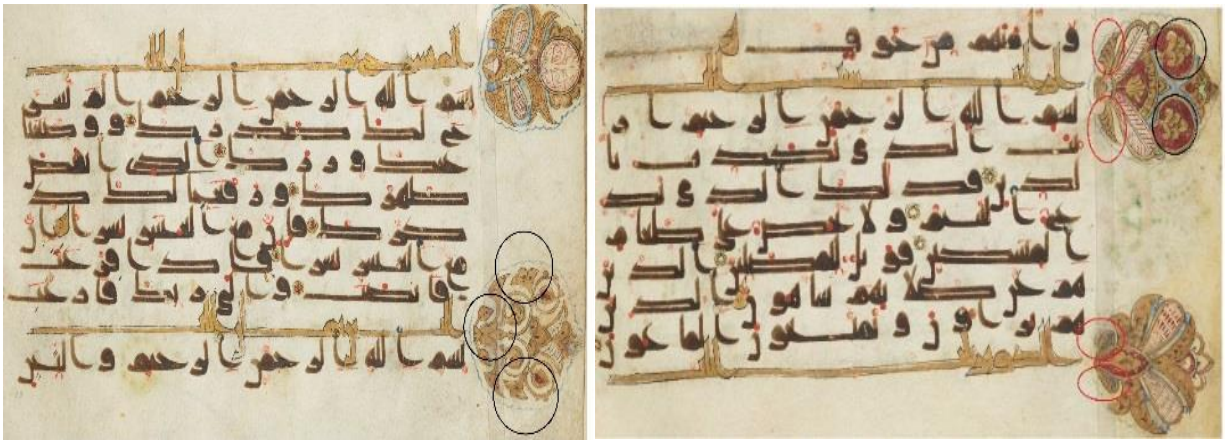

تصویر ۱۷. نمونه‌هایی از ترنجی‌های منقوش به برگ کنگر، درخت نخل و گل نیلوفر آبی، محفوظ در کتابخانهٔ چستربیتی، تصویر سمت راست: (URL: 4) ,14: f. 2V، تصویر سمت چپ: (URL: 5) ,26: f. 8v.

نشریه علمی پژوهشهای نسخه شناسی و تصحیح متون
وابسته به انجمن علمی تحقیق،و تصحیح نسخه های خطی ایران
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677

تصویر ۱۸. نمونه‌ای از سر سورۀ قرآن عباسی به خط طلایی، محفوظ در کتابخانۀ چستربیتی، :28, (URL: 6) f. 9r.

تصویر ۱۹. لوح مذهب ابتدای صفحه، محفوظ در کتابخانۀ چستربیتی، 17 .f .12, (URL: 7).

نشریه علمی پژوهشهای نسخه شناسی و تصحیح متون
وابسته به انجمن علمی تحقیق،و تصحیح نسخه های خطی ایران
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677

تصویر ۲۰. لوح مذهب انتهای صفحه، محفوظ در کتابخانهٔ چستربیتی، 31: f. 11r, (URL: 8).

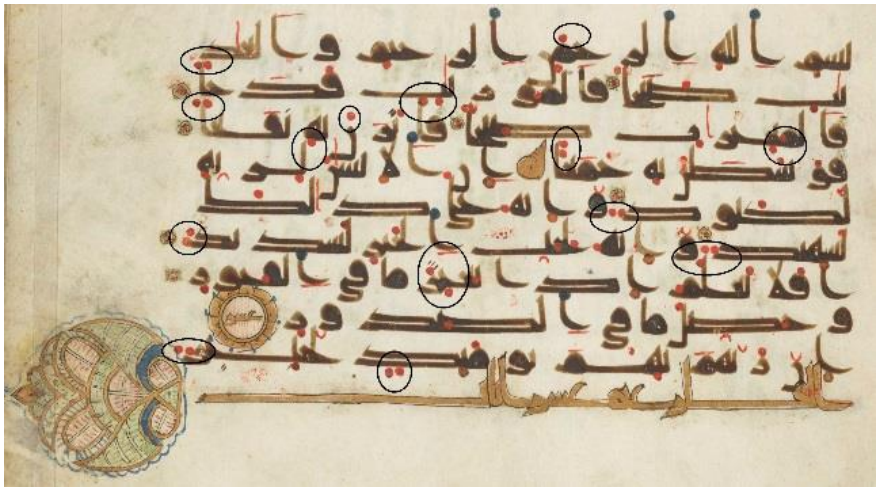

تصویر ۲۱. تصویر نقطه‌های قرمز تک و دوتایی (عمودی و افقی)، محفوظ در کتابخانهٔ چستربیتی، (URL: 9) 15: f. 3r.,

نشریه علمی پژوهشهای نسخه شناسی و تصحیح متون
وابسته به انجمن علمی تحقیق،و تصحیح نسخه های خطی ایران
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677

تصویر ۲۲. تصویر سمت راست نوشته‌ای مانوی به رنگ طلایی و تصویر سمت چپ نوشته قرآن عباسی به رنگ طلایی (منبع: نگارندگان).

تصویر ۲۳. نمونهٔ سمت راست کشیده نویسی در متون مانوی و نمونهٔ سمت چپ کشیده نویسی قرآن عباسی (منبع: نگارندگان).

تصویر ۲٤. تصویر سمت راست نقوش گیاهی حاشیه متون مانوی و تصویر سمت چپ نقوش گیاهی حاشیه متون قرآن عباسی (منبع: نگارندگان).

نشریه علمی پژوهشهای نسخه شناسی و تصحیح متون
وابسته به انجمن علمی تحقیق،و تصحیح نسخه های خطی ایران
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677

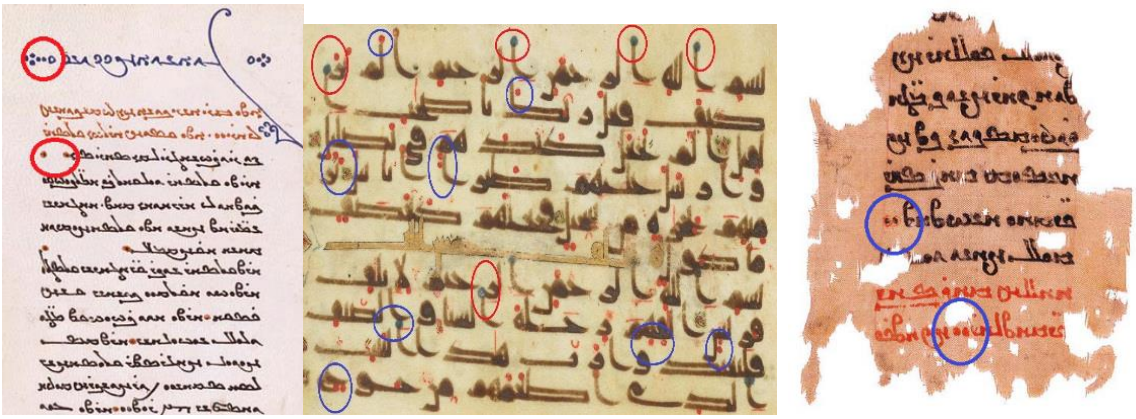

تصویر ۲۵. نمونه سمت راست و میانی مدل نقطه‌گذاری مانوی به رنگ‌های قرمز و آبی و نمونه سمت چپ مدل نقطه‌گذاری به رنگ قرمز و آبی در قرآن عباسی (منبع: نگارندگان).

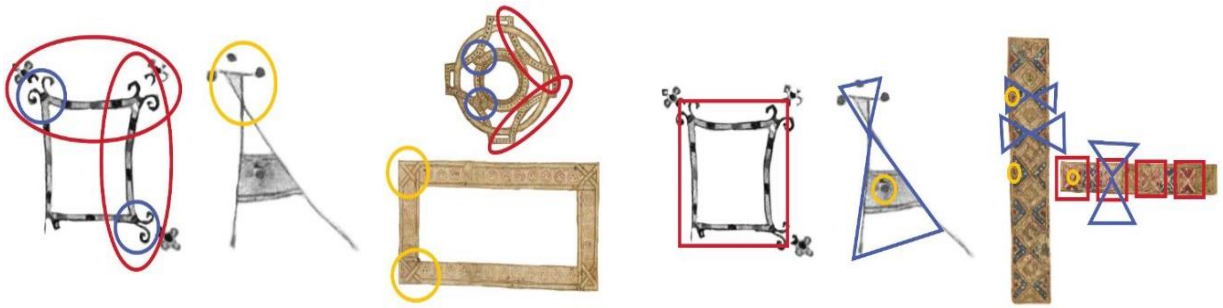

تصویر ۲۶. شباهت‌های شکل‌های هندسی در نسخه‌های خطی مانوی با قرآن عباسی (شکل‌های سیاه و سفید سمت چپ شکل های هندسی مانوی و تصاویر رنگی سمت راست شکل های هندسی قرآن عباسی)، (منبع: نگارندگان).

جدول ۱. بررسی نوع نقوش و کارکرد آن ها در نسخه های خطی مانوی (منبع: نگارندگان).

کارکرد	نوع نقش	تصاویر
تزئین سرتیتر	نیلوفرآبی	
نوشتن عنوان	رنگ طلایی	

تفکیک سر تیتر اطراف یا گوشهٔ حروف خوشنویس	گل سه برگ	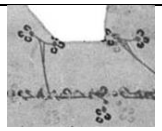
ابتدا و انتهای حروف سر تیتر	گل چهار برگ	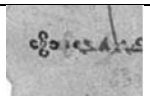
قبل و بعد زیر نویس بدنه ستون متن شروع و پایان متون	گل مخروطی	
تزئین حاشیهٔ متون و سرتیترها	برگ کنگر و درخت نخل	
تزئین اول حرف یا اطراف حروف	نقوش انتزاعی	
تزئین سرصفحه یا سرتیتر	نقوش هندسی	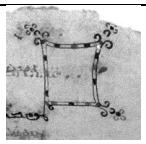
ابتدا و انتهای واحدهای بزرگ متن	دو نقطهٔ مشکی در دایره قرمز در کنار هم	
ابتدا و انتهای واحدهای کوچک متن	یک نقطهٔ مشکی در دایره قرمز	
ابتدا و انتهای تیترها و زیرنویس ها	دو نقطهٔعمودی	

جدول ۲. بررسی نوع نقوش و کارکرد آن ها در نسخه قرآن عباسی (کتابخانهٔ چستربیتی، شمارهٔ ۱۴۱۱) (منبع: نگارندگان).

کارکرد	نوع نقش	تصاویر
پایان هر پنج آیه	تخمیس	

پایان هر ده آیه	تعشیر (گل نیلوفر آبی)	
ابتدا و انتهای آیات	گل چند پر	
متصل به ترنجی برای حاشیه آرایی	برگ کنگر و درخت نخل	
رنگ سرسوره	رنگ طلایی	
لوح ابتدا و انتهای قرآن	نقوش هندسی	
اعراب گذاری	نقطهٔ قرمز	

جدول ۳. بررسی ویژگی‌های مشترک تزئینی بین نسخه خطی مانوی با قرآن عباسی (منبع: نگارندگان).

ویژگی‌های مشترک تزئینی	قرآن عباسی	نسخهٔ مانوی
طلاکاری		
تزئین سر سوره / سر صفحه		
کشیده نویسی حروف		

نشریه علمی پژوهشهای نسخه شناسی و تصحیح متون
وابسته به انجمن علمی تحقیق،و تصحیح نسخه های خطی ایران
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677

نقطه‌گذاری							
نقوش گیاهی	نیلوفر آبی	برگ کنگر	نخل	گل چند پر	نیلوفر آبی	برگ کنگر	نخل	گل چند پر
نقوش هندسی					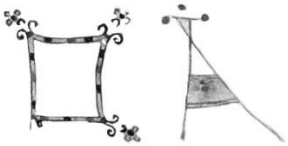			

جدول ۴. بررسی کارکردهای مشترک نقوش تزئینی در نسخه‌های خطی مانوی با قرآن عباسی (کتابخانهٔ چستربیتی شمارهٔ ۱۴۱۱) (منبع: نگارندگان).

کارکردهای مشترک	نوع نقش	تصاویر	
		قرآن	مانوی
نوشتن عنوان/ سرسوره	طلاکاری		
ابتدا و انتهای متن تیتر/ ابتدا و انتهای آیات	گل چند پر		
حاشیه آرایی	نقوش گیاهی (برگ کنگر، نیلوفرآبی و درخت نخل)		